

Ádám Péter

## MÉG EGYSZER A RENANI NEMZETFELFOGÁSRÓL

1986-ban sokat vitáztak Franciaországban a bevándorlásról, illetve arról, hogy nehezsé-e vagy könnyítsék az ország területén élő külföldieknek az állampolgárság megszerzését. A választásokon sikeresen szereplő jobboldali koalíció 1986 novemberében be is nyújtott egy tervezetet az állampolgárság megszerzését szabályozó törvények megszigorítására. 1986 őszén azonban akkora volt a társadalmi feszültség, hogy a kormány az utolsó pillanatban visszakozott, úgy gondolva, okosabb, ha – még a parlamenti vita előtt – független testületre<sup>1</sup> bizza az állampolgársági törvény reformjával kapcsolatos problémák megvitatását.

A bizottság, mintegy fél éven át, vagy száz közéleti személyiséget hallgatott meg; a legvitatottabb kérdés az volt, hogy vajon a külföldi szülőktől származó, de már Franciaországban született fiatalok automatikusan franciának számítanak-e, vagy hosszadalmas jogi eljárással kell kérvényezniük a francia állampolgárságot. Az a tény, hogy a vitában az állampolgársági törvény liberalizálásának hívei éppúgy Renant emlegettek, mint azok, akik a törvény szigorítását szerették volna kiharcolni, és hogy a különböző nézetek között csak Renanra hivatkozva lehetett valamiféle konszenzust találni, arra vall, hogy a MI A NEMZET? című Renan-előadás – amely Ludassy Mária bevezetésével és Réz Pál fordításában a *Holmi* augusztusi számában látott napvilágot – korántsem csak minálunk Közép-Európában olyan időszerű.<sup>2</sup>

Ludassy Mária bevezetőjében eszmetörténeti szempontból elemzi Renan esszéjét, jogosan mutatva ki, milyen szerepe volt Rousseau-nak és Sieyès abbénak a renani nemzetfelfogás kialakulásában. (Renan már az előadás címével is a QU'EST-CE QUE LE TIERS ÉTAT?-ra utal vissza, mintegy jelezve, hogy az általa elemzendő probléma a XIX. század végén ugyanolyan alapkérdése Franciaországnak, mint amilyen a Sieyès abbéé volt egy évszázaddal korábban.) Ludassy Máriának igaza van, amikor Rousseau-ban, illetve a forradalom politikafilozófiájában mutatja ki a renani nemzetfelfogás előzményét (bár az általa idézettek mellett Montesquieu-t sem volna szabad említetlenül hagyni).<sup>3</sup>

Vannak azonban Renannak más, közelebbi forrásai is. Mindenekelőtt Michelet, aki szintén „lélekként”, szintén „szellemi princípiumként” és „egyetlen roppant szolidaritásként” határozza meg a nemzetet; és amikor Renan arról beszél, hogy milyen fontosak „azok az áldozatok, amelyeket őseink hoztak, és azok, amelyeket mi készítünk a jövőben meghoznunk”,<sup>4</sup> szinte egy az egyben idézi a történésznek a francia hazát dicsőítő szavait.

Michelet, Augustin Thierryvel vitázva, szintén kétségbe vonja, hogy a „fajnak” döntő jelentősége volna a legújabb kori történelemben;<sup>5</sup> azt vallja, hogy a nemzet csak akkor lesz nagy, ha megszabadul a biológiai determinizmusoktól, tudatos akarattal teremtve meg önmagát. Ahogyan FRANCIAORSZÁG TÖRTÉNETE című művének 1869-es előszavában írja: „Franciaországot Franciaország tette azzá, ami; a faj végzetes eleme csak másodlagos ebből a szempontból. Franciaország tulajdon szabadságának gyermeke. Az emberi fejlődésben az az eleven erő a legfontosabb, amelynek ember a neve. Márpedig az ember önmagának Prométheusza.”<sup>6</sup>

Még meghökkentőbbek azonban azok a párhuzamok, amelyek Renan és Fustel de Coulanges (1830–1889) nemzetfelfogása között figyelhető meg. A LA CITÉ ANTIQUE híres szerzője (a könyvet mellesleg a századforduló táján magyarra is lefordították) a strasbourg-i egyetemnek volt történelemprofesszora, majd, a francia–porosz háború után, a párizsi École Normale Supérieure-re nevezik ki.

Fustel de Coulanges egy Mommsenhez intézett nyílt levelében (1870) fejtette ki nemzetfelfogását, amely még megfogalmazásában is igen közel áll a Renanéhoz. „*Sem a faj, sem a nyelv – írja – nem határozza meg a nemzetet. Az emberek szívükben érzik, hogy azonegy néphez tartoznak, amidőn közösek a gondolataik, közösek az érdekeik, érzelmeik, és közösek emlékeik és reményeik is. Ettől haza a haza. Ezért akarnak egyes emberek együtt menetelni, együtt munkálkodni és együtt harcolni, ezért akarnak együtt élni és egymásért meghalni...*”<sup>7</sup>

Mindez korántsem afféle filológiai „szórszálhasogatás”. Bármilyen jelentős szöveggel van is dolgunk, látnunk kell, hogy nem szabad különösebben eltúlozni a nemzet mibenlétéről gondolkodó Renan eredetiségét. De ennek a korszakos szövegnek nem is annyira az eredetiség az érdeme, mint inkább az, hogy Renannak sikerült mindenki másnál találóbban és világosabban összefoglalnia, illetve rendszereznie mindazt, amit már előtte is sokan és sokszor elmondtak: a MI A NEMZET?<sup>8</sup> tehát sajátosan egyéni szintézise az idevágó gondolatoknak, olyan szintézise, amelybe Renan hatalmas műveltségét éppúgy belesűrítette, mint egész életének minden hitét, tapasztalatát, meggyőződését. Ettől érezzük a francia retorika e klasszikus remekművét olyan töménynek, hitelesnek, végérvényesnek. Ettől olyan kristálytisza az érvelése, ettől olyan sodró a lendülete.

Mindamellet nem szabad, hogy a mai olvasót félrevezesse a világos logika, az érvelés nyílegyenes vonalvezetése, az esszé szinte flaubert-i „csiszoltsága”. A magyarázó-érvelő tudós szenttelensége, a professzoros személytelenség ugyanis megtévesztő: valójában harcos vitairattal van dolgunk. Igaz, Renan nem nevezi meg ellenfeleit, nem bocsátkozik vitába senkivel, nem ereszkedik le a politika szintjére. Ezért lehet az olvasónak olyan érzése, hogy merőben elméleti fejtegetést, elvont történetfilozófiai értekezést tart a kezében. Pedig ebben a szövegben minden példa egyszersmind érv, minden gondolatmenet egyszersmind állásfoglalás. És ha egy kicsit megkaparjuk a szöveg látszatra márványszerű felszínét, nem jéghideg szenttelenséget találunk alatta, hanem szenvedélyes elkötelezettséget, aggódo kétségbeesést.

Az előadásnak ugyanis egyetlen, nyíltan soha meg nem vallott, de kimondatlanul állandóan jelen lévő kérdés áll a középpontjában, ez pedig Elzász-Lotaringia elcsatolása. A MI A NEMZET? valóságos védőbeszéd a két elszakított tartomány „franciasága” mellett, és, ezzel egyidejűleg, vita a területgyarapítást legitimáló német tudósokkal. Amikor Renan azt állítja, hogy a faj, illetve a nyelv azonossága még nem tesz nemzetet, azokra a német értelmiségiekre gondol, akik ezekkel az érvekkel próbálták igazolni az annexiót. Amikor a nemzeti összetartozás tudatos szándékát emeli ki, arra céloz, hogy a német közigazgatást csak erőnek erejével lehetett rákényszeríteni a magát franciának valló lakosságra.<sup>9</sup>

Renan nem mindig így határozta meg a nemzetet, és nagy utat kellett bejárnia, amíg eljutott ideig. A vallástörténetész alighanem az 1870-es francia–porosz háború ébresztette rá egy új – a „dinasztikus elvre” alapozottnál korszerűbb – nemzetmeghatározás szükségességére. Semmi sem világítja meg jobban a renani nemzetfelfogás geneziséjét, mint D.-F. Strauss-szal (1808–1874) való levélváltása, valamint LA GUERRE ENTRE LA FRANCE ET L'ALLEMAGNE című tanulmánya, amelyben a katonai vereség

okait és következményeit elemzi. Renan itt állít fel először párhuzamot a német és a francia történelem között, és itt alakítja ki azt a nemzetfelfogását, amelyet érett formában (és részben más érvekkel) 1882-es előadásában fog megfogalmazni.

Renan számára, semmi kétség, nagyon nagy trauma ez a háború. Ahogyan Charles Ritternek írta 1871. március 11-én kelt levelében: „Egész életemben azon munkálkodtam, hogy Németország és Franciaország szellemileg, erkölcsileg és politikailag közelebb kerüljön egymáshoz. De a bukott kormány bűnös tébolya, a francia demokrácia politikai hozzá nem értése, a német hazafiság túlsága és a porosz góg olyan mély szakadékot vont a két ország közé, hogy azt évszázadok alatt sem lehet betemetni.”<sup>10</sup>

Hogy Renan milyen alaposan ismerte a német kultúrát, arról megoszlanak a vélemények. Lehet, hogy csakugyan felületes, csakugyan másodkézből való a német műveltsége, lehet, hogy csakugyan alig tud többet a németekről, mint amennyit Mme de Staël ír róluk híres művében; ez azonban mit sem változtat azon, hogy Németország, egészen 1870-ig, erkölcsi és tudományos eszmény a szemében. Ezért véli úgy, hogy a francia–porosz háború „a legnagyobb szerencsétlenség, amely egyáltalán megeshetett a civilizációval”.<sup>11</sup>

A kortárs német tudósok között Renan D.-F. Strausst tartotta a legtöbbre: belejárt-szott ebbe a tiszteletbe, hogy Strauss is úttörője volt a tudományos szövegkritikának, és hogy ő is írt, még jóval Renan előtt, egy Jézus-életrajzot (a könyvet egyébként a szótáríró Émile Littré fordította franciára). 1870. július 31-én Renan levelet ír Straussnak, és a levélben a francia–német konfliktusra is kitér:<sup>12</sup> „Remélem, megérti, professzor úr, mennyire fáj ez nekem meg annak a jó néhány embernek, aki Németország és Franciaország szellemi egyesítését tartotta élete fő céljának. [...] Remélem, Önnek is az a véleménye, hogy aki híve az igazságnak meg a törvényességnek, annak bizony [...] le kell vetkeznie azt a szűkkeblű hazafiságot, amely összezsugorítja a szívet, és eltorzítja az ítélőképességet...”<sup>13</sup>

Strauss 1870. augusztus 12-én válaszol a levélre, és a választ, néhány nappal később, egy augsburgi napilapban is közreadja. Renan elfogadja a nyílt vitát, annál is inkább, mivel úgy érzi, mindez jó alkalom arra, hogy két elismert tudós az események fölé emelkedve fejtsse ki véleményét. Strauss levelét szeptember 15-én közli a *Journal des débats*, és egy napra rá Renan válasza is megjelenik.<sup>14</sup> Ezzel egyidejűleg Renan a *La Revue des deux mondes*-nak is cikket ír a konfliktusról, LA GUERRE ENTRE LA FRANCE ET L'ALLEMAGNE címen.

Renan ekkor még békülékeny hangot üt meg: elismeri, hogy a franciákat is terheli felelősség, bírálja III. Napóleon politikáját, és, bár tisztában van a porosz militarizmus veszélyeivel, naivan azt hiszi, hogy az csak néhány forrófejű politikus ágálása, és hogy tudós barátja felette áll a szemellenzős hazafiság indulatainak. Strausst azonban, aki a *La Revue des deux mondes*-ban megjelent tanulmányt is olvasta, felbőszítik Renan „tárgyi tévedései”, és felbőszíti a békülékeny hang is, amely mindkét hadviselő felet egyformán elmarasztalja. Azonnal válaszol Renannak, mégpedig az előzőnél sokkal „érdesebb” levélben, amelyet szintén közread Augsburgban, de Renan levele nélkül, holott francia barátja nyomatékosan kérte levelének és Strauss válaszának együttes közlését. Igaz, Strauss később teljesíti Renan kérését, és kis füzetet ad közre, levelével, Renan válaszával és az ő viszonválaszával,<sup>15</sup> a befolyt összeget azonban furcsamód a német hadirokkantak javára ajánlja fel. Renan, aki teljesen elszigetelve él az ostromlott Párizsban, későn szerez tudomást minderről, és csak 1871. szeptember 15-én válaszol Straussnak.<sup>16</sup>

Renan a *La Revue des deux mondes* hasábjain közölt tanulmányban és a Strauss-hoz intézett két levélben két kérdéskört próbál becserkészni. Egyrészt megpróbálja elemezni a francia vereségnek és a német győzelemnek az okait, másrészt vitába száll az Elzász-Lotaringia bekebelezését igazoló német érvekkel: Renan a Fichtére és Herderre visszavezethető német nemzetfelfogást bírálva fejti ki álláspontját, amely ekkor még egyfajta európai kozmopolitizmus, illetve a tudatos választás mozzanatát is hangsúlyozó francia hazafiság között ingadozik.

Renan úgy véli, kétféle elv legitimálhatja az államhatárokat: „Világos – írja Strauss-hoz intézett első levelében –, hogy ha egyszer elvetjük a legitimitás dinasztikus elvét, csak egyvalami adhatja meg az alapját az egy államhoz tartozó területek kijelölésének, mégpedig a nemzetiségeknek, vagyis azoknak a csoportoknak a joga, amelyeket a faj, a történelem és a lakosság akarata határoz meg.”<sup>17</sup> Márpedig a dinasztikus elv, a Régi Rend számos más intézményével együtt, régóta a múlté. Persze Németország is a nemzetiségi jogra hivatkozik: ezért is kezdi Renan azzal, hogy elismeri a német követelések jogosságát; Renan gondolatmenetét valahogy így lehetne összefoglalni: „Rendben, legyen meg a német egység, de ne Franciaország rovására, és hagyják meg nekünk Elzászt!”

Renan itt, ezen a ponton szembesül először a nemzetiségi elv ambivalenciájával. Ez az elv ugyanis, német módra értelmezve, a német nyelvű és német kultúrájú Elzász elvesztéséhez vezet. „Az ön forrófejű germanistái – mondja Renan – azt hangoztatják, hogy Elzász germán föld, és hogy igazságtalanul hasították ki a német birodalomból. Ne feledje azonban, hogy ahol nemzetiségek élnek, ott nem lehetséges mindenkit egyformán kielégítő osztozkodás...”<sup>18</sup>

A LA GUERRE ENTRE LA FRANCE ET L'ALLEMAGNE című tanulmányban Renan még egyértelműbben fogalmaz: „Az egymástól független nemzetiségek elve korántsem alkalmas rá, mint sokan gondolják, hogy megszabadítsa az emberiséget a háború csapásától; épp ellenkezőleg, tartok tőle, hogy ha a nemzetiségi elvvel váltjuk fel a legitimitás szelíd és atyai jelképét [vagyis a dinasztikus elvet – Á. P.], akkor ez az elv fajok közötti öldöklést vadítja a népek egymással vívott háborúit, és egykettőre kiiktatja a nemzetközi jogból azt a mértéktartást és civilizáltságot, amelyek a valamikori dinasztikus csetepaték velejárói voltak.”<sup>19</sup>

Renan úgy véli, hogy a nemzetiségi jognak, bármilyen méltányos is, valamiféle korrekciós mechanizmusra van szüksége, olyan korrekciós mechanizmusra, amely garanciákat ad az „egészségtelen álmokkal” szemben; ekkor még arra gondol, hogy a nemzetiségi elvet az európai federáció elvével kellene összekapcsolni: „Őn, mellesleg jogosan, garanciákról beszél... – írja Strauss-hoz intézett első levelében. – De vajon létezik-e nagyobb biztosíték Európánál, ha az újra megerősíti a jelenlegi határokat, és szigorúan megtiltja, hogy bárki is áthelyezze a régi szerződésekben rögzített határköveket? Minden más megoldás csak a megtorlás végtelen sorát indítaná el. Ha Európa rászánja magát erre a szerepre, a lehető leghasznosabb intézménynek rakja le az alapjait, olyan központi hatalomnak, amely valamiféle kongresszusa lehetne az európai Egyesült Államoknak; ez az intézmény ítélkezne a nemzetek közötti peres ügyekben, és kötelező érvényű határozatokat hozna, a federációs elvvel korrigálva a nemzetiségek elvét...”<sup>20</sup>

Egy esztendővel később azonban, vagyis 1871-ben, amikor Renan a Strauss-hoz intézett második levélben dolgozik, már jól látni ennek az elképzelésnek a naivságát. Másrészt Renannak olyan nemzetiségi elvre van szüksége, amellyel igazolni tudja, hogy Elzász igenis francia föld. Ezért kell finomítania a nemzetiségi elvet, és ezért kell radikálisan szakítania a fajra és nyelvre hivatkozó „organicista” nemzetfelfogással.

Renan, aki ettől fogva a tisztán történeti nemzetfelfogás híve, egyre erőteljesebben hangsúlyozza, milyen elképesztő keveredése a különböző nyelveknek és etnikumoknak a legtöbb nemzet. Ezzel párhuzamosan mind nagyobb szerepet ad a nemzetiségi elv meghatározásában a lakosság hovatarozási szándékának, kíméletlen iróniával bírálva a nemzetiségi elv fundamentalista értelmezését: „Elzász – írja – kétségtelenül német nyelvű és német etnikumú országrész; a germán hódítás előtt viszont kelták éltek erre, csakúgy, mint Dél-Németországban. De mi nem hivatkozunk erre, mi nem követeljük magunknak Dél-Németországot. [...] Ki tudja, hogy hol áll majd meg ez az archeológia? Ahol a forrófejű német hazafiak a germán jogra hivatkoznak, ott mi egy még korábbi kelta jogra hivatkozhatnánk, a kelták előtt pedig megint másoké, a finneké meg a lappoké volt ez a terület; a lappok előtt pedig az ősemberé, az ősember előtt pedig az orangutáné. E szerint a történetfilozófia szerint csak az orangutánok joga legitim a világon, hiszen a civilizáltak alávaló módon minden tulajdonukból kiforgatták őket...”<sup>21</sup>

Vagyis, mindent összevéve, ha meg akarjuk érteni a MI A NEMZET? keletkezésének körülményeit, a francia–porosz háború traumájához, a vereség következményeihez, a háború utáni nemzeti önvizsgálathoz kell visszakanyarodnunk. Ezért olyan rendkívül fontosak a nemzetről gondolkodó Renan számára a „külső legitimitásnak” (vagyis a legitim országtest kialakításának, határainak, illetve a legitim országtesthez tartozó területeknek) a problémái. És ez a magyarázata annak, hogy miért másodlagosak, ha ugyan nem teljesen elhanyagolhatók Renan optikájában a „belső legitimitásnak” (vagyis a nemzethez való tartozásnak, a nemzet befogadókészségének, nyitottságának vagy zártságának) a problémái.

Igaz, hogy – míg az „univerzalista-racionalista” hazafiság, amelynek Renan is örököse, nem vett tudomást a népek közötti „lényegi” különbségekről, s míg ettől a hazafiságtól teljesen idegen az etnikai nemzetfelfogás – a katonai vereség után viszonylag felerősödtek Franciaországban azok a törekvések, amelyek megpróbálják „etnicizálni” a francia nemzettudatot. Ezek a törekvések azonban a nemzetek közti különbségre, illetve a nemzetek közti konfliktusra, vagyis megint csak a „külső legitimitásra” vetik a hangsúlyt. A hetvenes évektől fogva ugyanis sokan úgy érezték, hogy a válság újfajta hazafiságot követel, és hogy a katonailag gyöngye és megalázott Franciaországnak elkötelezettebb, dinamikusabb, a „faji”, etnikai értékeket jobban kidomborító, egyszóval „modernebb” nemzettudatra van szüksége. Arról azonban még nincs szó, legalábbis a nyolcvanas évek közepéig nincsen (ekkor, 1886-ban jelenik meg Édouard Drumont hírhedt pamfletje, a LA FRANCE JUIVE), hogy bárki is megkérdőjelezte volna egyes állampolgársággal rendelkező rétegek „franciaságát”.<sup>22</sup>

Akárhogyan is, még jó egy évtized kellett hozzá, hogy a Strauss-hoz intézett két levélben, valamint a LA GUERRE ENTRE LA FRANCE ET L'ALLEMAGNE című esszéiben kifejtett gondolatok megkapják végleges formájukat.

A nyolcvanas évek Renan számára a régen várt társadalmi elismerés évtizede. A Francia Akadémia 1878-ban nyitja meg előtte kapuit, 1883-ban pedig a Collège de France igazgatójává nevezik ki: ennél magasabbra aligha juthat valaki a tudomány erősen hierarchizált világában. Renan, immár élete alkonyán, de teljes birtokában szellemi alkotóerejének, úgy érzi: most, hogy lassan befejezi élete fő művét, A KERESZTÉNYSÉG EREDETÉ-t,<sup>23</sup> más tájakra, így az irodalom, az önéletrajz, a filozófiai dráma vagy a történetfilozófiai esszé területére is ki-kiroccanhat (a SOUVENIRS D'ENFANCE ET DE JEUNESSE,<sup>24</sup> amely a XIX. század második felének legképrázatosabb irodalmi visszaemlékezése, 1883-ban jelenik meg). S amikor, viszonylag későn, az elitista Renan

is elfogadja az új rendszert, ő lesz, Michelet és Hugo mellett, a III. köztársaság legnagyobb presztízsű szellemi vezetője. Így, amikor 1882. március 11-én felolvassa a Sorbonne-on a MI A NEMZET? című előadását, mindenki előtt világos, hogy az ország egyik legnagyobb szellemi tekintélye itt egy egész élet politikai tapasztalatát összegezi, legszemélyesebb hitvallását, politikai végrendeletét fogalmazza meg.<sup>25</sup>

Ez a politikai végrendelet azonban nem is olyan egyértelmű, mint amilyennek látszik. Olvassuk csak el újra a nemzet renani meghatározását: „*A nemzet: lélek, szellemi alapelve* – mondja Renan. – *Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, amely azonban voltaképp egy. Az első a múltban gyökeredzik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása; a másik: a jelenlegi megegyezés, a vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget.*”<sup>26</sup>

A meghatározásnak, látni való, két eleme van. Mégis, sokan csak a második elemét hangsúlyozzák,<sup>27</sup> mintha Renan csakis azt mondaná, hogy a nemzet kizárólag a nemzetet alkotó közösség tiszta akaratának volna terméke, holott Renan nagyon is tisztában van azzal, hogy a választásnak a közös múltban kell gyökereznie, hogy a választásnak a közös múlt ad értelmet. Márpedig a múltat nem lehet választani, a múltat örököljük, a múlt egyszerűen *van*.

A renani nemzetmeghatározás két eleme tehát ellentmondásban van egymással. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos, hiszen ez a két elem (vagyis a tudatos választás mozzanata, a „*mindennapos népszavazás*” egyrészt, a múlt közös birtoklása<sup>28</sup> másrészt) korántsem oltja ki, hanem, épp ellenkezőleg, korlátozza, kijelöli, körülhatárolja egymás érvényességét: csakis ott választhatunk szabadon, ahol ez a választás a múltban, a hagyományokban gyökeredzik, és csakis ott vannak *közös* hagyományok, ahol ez a nemzetalkotó döntés, ha csak implicit formában is, de megszületett.<sup>29</sup>

Másrészt ennek a két nemzetalkotó tényezőnek korántsem ugyanaz a szerepe: a nemzethez való tartozás többnyire nem is tudatos, csak akkor fogalmazódik meg aktívan, amikor megkérdőjelezzük a nemzet határait, amikor a nemzet egy másikkal kerül konfliktusba. Ilyenkor, mondja Renan, a vitatott területen élők szándéka a döntő. Amikor azonban a nemzet kohéziójáról van szó, Renan inkább a meghatározás másik elemét, a múltnak, illetve a hagyománynak (pontosabban a múlt, a múltbeli konfliktusok elfelejtésének) a jelentőségét hangsúlyozza, mintha a nemzetet csak valamiféle „össznépi amnézia” tarthatná egyben, olyan amnézia, amely megakadályozza az elcsitult polgárháborúk időnkénti felidézését. Mindebből az következik, hogy ebben a meghatározásban talán nem is a tudatos választás mozzanata a döntő, legalábbis békeidőben nem, hanem a *felejtés* (vagyis a freudi értelemben vett *elfojtás*): ez az igazi cementje, ez az igazi kötőanyaga Renan szerint az együvé tartozásnak.<sup>30</sup>

Mindezt, azt hiszem, nem árt elmondani, mert ha igaz is, hogy Renan esszéje jó egy évszázaddal a keletkezése után sem veszítette el időszerűségét, az is igaz, hogy mi nem úgy olvassuk ezt a szöveget, mint olvasták Renan kortársai, és a szöveg súlypontjait is máshová helyeztük. Mindenesetre, különös iróniája a történelemnek, hogy épp egy olyan gondolkodó nézeteit érezzük a legkorszerűbbnek a nemzeti(ségi) kérdés mai vitájában, akit sokáig divatjammúltnak tartottak. Renan ezen egyáltalán nem csodálkozott volna. „*Aki arra törekszik, hogy a jövő igazat adjon neki – írja a MI A NEMZET? legvégén –, annak olykor bele kell nyugodnia, hogy divatjammúlt.*”<sup>31</sup>

## Jegyzetek

1. Ennek a testületnek olyan neves értelmiségiek voltak a tagjai, mint Hélène-Carrère d'Encausse, Dominique Schnapper, Pierre Chaunu, Emmanuel Le Roy Ladurie, Alain Touraine és Henri Verneuil. Vö. Patrick Weil: *LA FRANCE ET SES ÉTRANGERS. L' AVENTURE D'UNE POLITIQUE DE L'IMMIGRATION*, 1938–1991. Paris, Calmann-Lévy, 1991.

2. A bizottság által készített jelentés végül is csak néhány módosítást javasol, nem pedig az állampolgári törvény teljes reformját, mintegy megerősítve azt a *ajus solinak* nevezett francia gyakorlatot, amely szerint az, hogy a külföldi ténylegesen az ország területén él, mindig fontosabb, mint hogy vér szerint francia-e vagy sem. Ezzel kapcsolatban lásd Rogers Brubaker: *DE L'IMMIGRÉ AU CITOYEN. COMMENT LE JUS SOLI S'EST IMPOSÉ EN FRANCE, À LA FIN DU XIX<sup>e</sup> SIÈCLE*. In: *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 99. sz. 1993. szeptember. 3–25. o.

3. Vö. „*Ne feledkezzünk meg arról az alapelvről, amely szerint az ember értelmes erkölcsi lény, mégpedig annak előtte az, hogy egyik vagy másik nyelv keretei közé szorulna, annak előtte, hogy ennek vagy annak a fajnak tagja, ennek vagy annak a kultúrájának részese volna. A francia kultúrát, a német kultúrát, az itáliai kultúrát megelőzi az emberi kultúra.*” Renan: *MI A NEMZET?* Ford. Réz Pál. In: *Holmi*, VI. évf. 8. sz. 1185. o.

4. Renan, i. m. 1187. o.

5. A „race” szónak, persze, Michelet-nél és Renannál nem egészen ugyanaz a jelentése, mint később: Renan és Michelet inkább csak metaforikus jelentésben alkalmazza a kifejezést. A michelet-i és renani „race”-nak tehát nincs semmiféle biológiai konnotációja; leginkább talán az „emberfajta”, „népcsalád”, „népcsoport”, „néplélek” szavakkal lehetne körülírni a jelentését. (A szó ebben a jelentésben már Voltaire-nél előfordul: vö. É. Littré: *DICTIONNAIRE DE LA LANGUE FRANÇAISE*. Paris, Librairie Hachette, Tome 4. 1442. o.)

6. Michelet: *HISTOIRE DE FRANCE*. Paris, Librairie Hatier, coll. *LES CLASSIQUES POUR TOUS*. 6–7. o. Vö. Philippe Forest: *QU'EST-CE QU'UNE NATION?* Littérature et identité nationale de 1871 à 1914, Paris, Pierre Bordas (coll. *LITTÉRATURE VIVANTE*), 1991. 45. o. Itt jegyzem meg, hogy e dolgozat összes francia hivatko-

zását – a *MI A NEMZET?*-ből vett idézetek kivételével – saját fordításomban közlöm.

7. Idézi Philippe Forest, i. m. 45. o. Ennek a levélváltásnak a története furcsamód hasonlít a Renan–Strauss-vitára: 1870-ben Mommsen három nyílt levelet tesz közzé a *La Perseveranza* című olasz lapban; ezekben a levelekben igazolta az Elzász-Lotaringiára benyújtott német igényt, és élesen bírálta a francia sovinizmust. Fustel de Coulanges 1870. október 27-én válaszul Mommsennek, s válaszában – amelyet *L'ALSACE EST-ELLE ALLEMANDE OU FRANÇAISE?* címen tett közzé a *La Revue des deux mondes* című folyóiratban – a Renanéhez hasonló fogalmakban fejté ki érveit.

8. Az előadás, még 1882 márciusában, előbb füzetformában jelent meg az *Association scientifique de France* kiadásában, majd Renan *DISCOURS ET CONFÉRENCES* című kötetében 1887-ben, a Calmann-Lévy kiadónál.

9. Elzász-Lotaringia parlamenti képviselői már 1871. február 17-én, vagyis jóval a tárgyalások megkezdése előtt, hűségnyilatkozatot tettek Franciaország mellett az akkor Bordeaux-ban üléselő Nemzetgyűlésben, és tiltakoztak a Németországhoz való csatolás ellen: ezt a tiltakozást a képviselők március 2-án is megismétlik, amikor a Nemzetgyűlés jóváhagyta a versailles-i szerződést. Az a tizenöt képviselő, akit Elzász-Lotaringia küld a Reichstagba, még 1874-ben is tiltakozik az elcsatolás ellen, és a tiltakozást az 1881-es és az 1887-es választások után is megismétlik. Vö. Raoul Girardet: *LE NATIONALISME FRANÇAIS*. Le Seuil, 1983. 37–38. o.

10. Idézi Joël Roman, in: E. Renan: *QU'EST-CE QU'UNE NATION? ET AUTRES ESSAIS POLITIQUES*. Textes choisis et présentés par Joël Roman, Presses Pocket, coll. *Agora*, 1992. 14. o.

11. Vö. *LA GUERRE ENTRE LA FRANCE ET L'ALLEMAGNE*. In: Ernest Renan, i. m. 80. o., illetve Ernest Renan: *LA RÉFORME INTELLECTUELLE ET MORALE*. Éditions Complexe, Bruxelles, 1990.

12. Jean-Marie Paul D.-F. Straussnak szentelt monográfiájában tüzetesen elemzi a Renan–Strauss-vitát, könyvét azonban (D.-F. STRAUSS, 1808–1874. *Les Belles Lettres*, 1982), sajnos, hiába kerestem a budapesti közkönyvtárakban.

13. Idézi Joël Roman, in: E. Renan, i. m. 15. o. Renantól mindig is idegen volt a hazafiaskodó őrtjongs, a korlátolt sovinizmus; jó példa erre az a Bréabant-vacsorán történt incidens, amelyet 1870 szeptemberében Edmond de Goncourt is feljegyzett naplójában. Renan azt fejtegeti, hogy a német nép mennyire tökéletesebb, mint a francia, mert míg a protestantizmus megedzi, a katolicizmus csak elkorcsosítja a nemzetet. Szó szót követ, majd az egyik vacsoravendég ezt kiáltja oda Renannak: „*Hát csakugyan nincs más megoldás, csak hogy bosszúra neveljünk egy egész nemzeteket?*” És itt érdemes idézni egy rövid, de összefüggő részletet a Goncourt fivérek naplójából: „– *Bárműt, csak azt ne! – kiabál Renan, és felugrik, vörösen az indulattól. – Csak bosszú ne legyen! Inkább vesszen Franciaország, inkább vesszen a Haza! Van azért a Haza fölött is valami, ott a Kötelesség, a Józan Ész birodalma. – Nem igaz! – ordít mindenki az asztal körül. – A Hazánál semmi sem előbbre való! [...] Renan feláll, imbolygó léptekkel körüljárja az asztalt, karját lóbálva a Bibliát idézi fennhangon, azt állítva, hogy abban minden benne van. Majd odamegy az ablakhoz, és lenéz az odalent gondtalanul fel-alá hullámozó párizsi tömege: – Látják, csak ez fog megmenteni bennünket, ennek a népnek a puhánysága...*” (1870. szeptember 6., kedd.) Edmond et Jules Goncourt: JOURNAL, MÉMOIRES DE LA VIE LITTÉRAIRE, texte établi et annoté par Robert Ricatte, Paris, Robert Laffont, 1989, II. k. 276–279. o. Vö. Henriette Psichari: RENAN ET LA GUERRE DE 1870. Paris, Albin Michel, 1947.

14. A levélváltás teljes szövege Joël Roman már idézett szövegválogatásában olvasható, E. Renan, i. m. 107–163. o.

15. KRIEG UND FRIEDE, ZWEI BRIEFE AN ERNEST RENAN, NEBST DESSEN ANTWORT AUF DEN ERSTEN. Leipzig, Hirzel, 1870.

16. Válaszában, amelyet a LA RÉFORME INTELLECTUELLE ET MORALE című kötetében tett közzé, a Strauss-féle füzetre is kitér: „...*olyan megtiszteltetésben részesített – írja Renan gyilkos iróniával –, amelyre különösen érzékeny vagyok. Lefordította és az Ön két levelével együtt füzetben adta közre az Önhöz intézett leveletem. Ugy intézkedett, hogy a német hadirokkantak javára fordítsák a füzet eladásából befolyt összeget. Isten óvjon tőle, hogy most kicsinyes szemrehányásokkal illessem a szerzői jog ürügyén! Utóvégre a mű, amelynek az Ön jóvoltából én is munkatársa lehettem, emberbaráti*

*aktus, és mély hálával tartozom Önnek, ha csenevész prózámnak köszönhetően sikerült néhány jó szívarhoz juttatnom azokat, akik kirabolták a sévres-i nyaralómat, hiszen lehetővé tette számomra azoknak a jézusi tanításoknak a gyakorlását, amelyek énszerintem a leghitelesebbek közül valók. De engedje meg, hogy felhívjam a figyelmét egy apróságra. Ha Ön történetesen felhatalmazott volna valamelyik írásának a közzétételére, soha eszembe nem jutna, hogy a párizsi hadirokkantórház javára jelentsem meg. Ön csak a célt látja maga előtt, semmi mást; és elvakultságában figyelmen kívül hagyja, amit mi megfásult finomkodással úgy nevezünk, hogy tapintat és jó ízlés.”* (E. Renan, i. m. 152. o.)

17. E. Renan, i. m. 120. o.

18. E. Renan, i. m. 127. o.

19. E. Renan, i. m. 105. o.

20. E. Renan, i. m. 128. o.

21. E. Renan, i. m. 155. o. Renan jól látja, hogy ez a fajta érvelés hosszú távon a németekre éppen olyan hátrányos, mint a franciákra. A poroszok a német egységet a franciák rovására hozták létre; Renan azonban figyelmezteti őket, hogy nem telik bele sok idő, és az oroszok, ugyane logika szerint, majd a németek rovására fogják tető alá hozni a szláv egységet a német birodalom keleti felétől.

22. Jóllehet az antiszemitizmus és az idegennyűlölet igen fontos szerepet játszott a nemzetfogalom etnicizál(ód)ásában, mindez csak a nyolcvanas évek második felétől és csak viszonylag szűk körben érezte hatását.

23. A sorozat utolsó kötete, a MARCUS AURELIUS 1882-ben jelenik meg, lévén az 1887-es HISTOIRE DU PEUPLE D'ISRAËL, amely Renan utolsó nagy munkája, inkább kiegészítése, mint szerves része az HISTOIRE DES ORIGINES DU CHRISTIANISME nagy tömbjének.

24. A könyv, amely magyarul IFJÚSÁGOM címen jelent meg, Bíró Sándornak az eredetihez méltó fordításában, megérdemelné, hogy újra kiadják (Budapest, Dante, é. n.).

25. Ahogyan ő maga írja a DISCOURS ET CONFÉRENCES előszavában: „*Minden szót a lehető legnagyobb körültekintéssel vetettem papírra: ez az én hitvallásom [...] és csak az a kívánságom, hogy amikor – a nemzet, nemzetiség, faj szavak végzetes kétértelműsége miatt – az egész emberi civilizáció belezuhan a semmibe, jusson majd eszébe az akkori nemzedéknek ez a hűsz oldal...*” E. Renan, i. m. 57. o.

26. Ernest Renan: MI A NEMZET? In: *Holmi*, i. m. 1187. o.

27. Érzésem szerint Ludassy Mária is egy kicsit egyoldalúan emeli ki a „tudatos választás” mozzanatát a korántsem szabadon választható történelmi örökség tényezőjével szemben.

28. Ahhoz persze, hogy a közös múltból közös hagyomány legyen, egyfajta narratív újrafeldolgozás is szükséges, és ennek a feladatnak eleget is tett Franciaországban a XIX. század második felének pozitívista történetírása. Vö. Etienne Tassin: IDENTITÉ NATIONALE ET CITOYENNETÉ POLITIQUE. *Esprit*, 1994/1. No. 198. 103. o.

29. Teljesen nem lehet feloldani a renani

nemzeteszmében rejlő ambivalenciát: de talán Renan számára elsősorban a hovatartozás érzésének történelmi vizsgálata volt fontos, nem pedig annak körülhatárolása, mi is az előfeltétele a honpolgári jogok tudatos gyakorlásának és a honpolgárok politikai felelősségének. Vö. Etienne Tassin, i. m. 104–105. o.

30. Ezt a felejtéseméletet, azt hiszem, a holocaust sem cáfolja meg: más osztársadalmilag és megint más a hétköznapokban elevenen tartani egy emléket. Az az érzésem, hogy a holocaust túlélői közül csakis azok maradhattak Magyarországon, akik képesek voltak erre a Renan-féle „felejtésre”.

31. *Holmi*, i. m. 1188. o.

Kántor Péter

---

## A FOLYAMI KÖLTŐ

45 éves folyami költő vagyok.  
Bármit jelentsen is ez,  
számolni kell vele,  
ha másnak nem is, legalább nekem.  
Folyami költő, a Duna bal partján,  
magyar, és ráadásul dohányos.  
De mindenkinek megvan a maga baja.  
Egyébként nem akarok panaszkodni,  
eszem ágában sincs,  
csak kinézek az ablakon,  
nézem a Dunát,  
és a folyami költőségemre gondolok,  
arra, hogy mi következik ebből,  
édes és keserű dolgok nyilván,  
és közben hallgatom a beszűrődő zajokat,  
autókerek surrogását,  
verébsiripelést,  
villamos-zúgást, kutyaugatást,  
távoli hangokat.